

Ochrona obszarowa

Podstawowym zadaniem w ochronie przyrody jest wskazywanie cennych ekosystemów i obejmowanie ich ochroną w celu zachowania występujących tam gatunków oraz zbiorowisk. Wyodrębnione dotychczas na świecie obszary chronione mają bardzo zróżnicowaną powierzchnię (od kilkuset m² do setek tysięcy km²). Największe z nich obejmują całe ekosystemy i funkcjonują naturalnie z minimalnym wpływem człowieka. W granicach mniejszych znajdują się jedynie fragmenty ekosystemów, które mogą zostać zachowane dzięki intensywnym zabiegom ochronnym.

Międzynarodowa Unia Ochrony Przyrody i Jej Zasobów (IUCN) opublikowała definicję obszaru chronionego i zaliczyła już istniejące obszary do kilku kategorii, które pozwalają ogólnie scharakteryzować taki obszar i opisują racje przemawiające za jego powołaniem. Wg IUCN kategoria Ia to obszary ścisłej ochrony, które użytkowane są do celów ściśle naukowych. Kategoria Ib skupia chronione obszary naturalne, utrzymywane głównie w celu ochrony nienaruszonej przyrody. Parki narodowe tworzą kategorię II i są obszarami przeznaczonymi głównie do ochrony ekosystemów i rekreacji. Kategoria III to pomniki przyrody, czyli obszary chronione przeznaczone głównie do ochrony specyficznych walorów przyrody. Obszary ochrony siedliskowej i gatunkowej przeznaczone są przede wszystkim do ochrony przyrody poprzez działalność interwencyjną i tworzą kategorię IV. W kategorii V znalazły się obszary chronionego krajobrazu, które mogą służyć również do rekreacji. Kategoria VI to obszary chronione przeznaczone do trwałego użytkowania naturalnych ekosystemów. Taka klasyfikacja pozwoliła porównać stan ochrony obszarowej na całym świecie, gdyż poszczególne państwa powoływały obszary chronione na podstawie własnych przepisów prawnych, w których używano specyficznej terminologii i różnych definicji obszarów chronionych. Obecnie na świecie ochroną obszarową objęte jest najwyżej 8% powierzchni lądowej Ziemi.

Koniecznością wydaje się znalezienie obiektywnych kryteriów identyfikacji obszarów przeznaczonych do ochrony. Pod ochroną powinny znaleźć się tereny o dużej różnorodności biologicznej. Istnieje wiele wskaźników bioróżnorodności, ale większość z nich wymaga dość szczegółowych danych. Dlatego najczęściej ocenia się ją na podstawie bogactwa gatunkowego wybranych grup taksonomicznych. Stosuje się również gatunki wskaźnikowe. Miary te jednak nie są wystarczające, konieczne jest wzięcie pod uwagę innych czynników, np. stopnia endemizmu. Dla uzupełnienia systemu obszarów chronionych w poszczególnych państwach stosuje się różne metody, dbając o to, by

tworzyły one komplementarną sieć, bez izolowanych obiektów, i chroniły odpowiednią reprezentację gatunków oraz ich siedlisk.

Aby obszar chroniony spełniał swoje zadanie, musi być odpowiednio zaprojektowany. Przy projektowaniu wykorzystuje się takie zdobycze ekologii jak model biogeografii wysp czy koncepcja metapopulacji. Istotny jest również kształt i wielkość obszaru chronionego. Kształt powinien być jak najbardziej zbliżony do kołistego, tak by jak najmniej było krawędzi, a środek był jak najdalej od granicy. Powierzchnia powinna być możliwie największa. Nie powinno być przewężeń czy elementów liniowych, takich jak np. drogi przecinające teren chroniony. Taki obszar powinien mieć strefę buforową, zwaną otuliną, oddzielającą cenne i wrażliwe elementy chronione od wpływów z zewnątrz i łagodzącą ich skutki. W szczególnych przypadkach odpowiednie będzie utworzenie zespołu niewielkich rezerwatów (np. wtedy, gdy chronione mają być mozaikowate siedliska oddzielone od siebie fragmentami terenu, po którym gatunki mogą się przemieszczać).

Obszar objęty ochroną musi być zarządzany i funkcjonować wedle planu ochrony. Sposób zarządzania zależy zarówno od rodzaju chronionego ekosystemu, jak i zagrożeń dla przedmiotu ochrony spowodowanych działalnością człowieka. Bardziej intensywnych działań ochronnych w celu zachowania różnorodności biotycznej wymagają siedliska półnaturalne. Zasadnicze znaczenie dla oceny skuteczności zarządzania ma monitorowanie jego rezultatów. Monitoring daje równocześnie informacje o skutkach oddziaływania czynników zewnętrznych na ekosystem. Skuteczność monitoringu zależy od ustalenia granic, których przekroczenie spowoduje podjęcie działań zapobiegających trwałemu obniżeniu wartości przyrodniczej danego miejsca.

Obszarową ochronę przyrody zapoczątkowano w czasach, gdy możnowładcy zakazywali na podległych im ziemiach pozyskiwania cennych, z ich punktu widzenia, zasobów, np. zwierzyny, drzew czy kruszców. Naruszenie zakazu było surowo karane. Przykładami takich praw są: pierwszy edykt króla Francji (1209 r.) o ochronie lasów, utworzenie „wolnego dystryktu” (Kanton Glaris, 1548 r.) w masywie Kärph w Szwajcarii dla ochrony kozic i innych zwierząt górskich, gdzie nie wolno było polować, czy też „Ustawa na wołoki” na ziemiach polskich (1557 r.), regulująca m.in. sprawy polowań na grubego zwierza w Wielkim Księstwie Litewskim.

W Polsce historia ochrony obszarowej, rozumianej współcześnie, rozpoczyna się wraz z powołaniem Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (1873 r.), w którym działali wybitni uczeni: botanik Marian Raciborski, ekonomista Jan Gwalbert Pawlikowski, geolog Walery Goetel, botanik Władysław Szafer. W tym czasie dużą rolę odgrywały prywatne inicjatywy podejmowane w tym zakresie. W roku 1890 hr. Włodzimierz Dzieduszycki ustanowił np. w swych dobrach rezerwat leśny „Pamiętka Pieniacka” o powierzchni około 50 ha. Obiekt ten uznawany jest za pierwszy rezerwat przyrody w Polsce. W 1915 r. powstała idea powołania rezerwatu leśnego w gorczańskich dobrach Ludwika Wodzickiego. Objął on ponad 100 ha, a w 1927 r. nadano mu imię

Władysława Orkana. Wielkie zasługi dla ochrony przyrody w Polsce ma hr. Władysław Zamoyski, który w roku 1889 zakupił mocno zdewastowane rabunkową eksploatacją lasów dobra zakopiańskie z przeznaczeniem na przyszły park.

Obecnie ochronę obszarów cennych przyrodniczo reguluje ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. Zgodnie z tymi przepisami ochrona przyrody jest to zachowanie, właściwe wykorzystanie oraz odnawianie zasobów przyrody i jej składników, a w szczególności: dziko występujących roślin lub zwierząt, siedlisk przyrodniczych, siedlisk gatunków chronionych roślin lub zwierząt, zwierząt prowadzących wędrowny tryb życia oraz roślin lub zwierząt objętych ochroną na podstawie odrębnych przepisów, a także przyrody nieożywionej, krajobrazu oraz zieleni w miastach i wsiach.

Celem tak pojmowanej ochrony przyrody jest:

- utrzymanie procesów ekologicznych i stabilności ekosystemów;
- zachowanie różnorodności gatunkowej;
- zachowanie dziedzictwa geologicznego;
- zapewnienie ciągłości istnienia gatunków roślin lub zwierząt wraz z siedliskami poprzez utrzymywanie lub przywracanie ich do właściwego stanu;
- ochrona zieleni w miastach i wsiach, w szczególności ochrona drzew i krzewów, utrzymywanie lub przywracanie do właściwego stanu siedlisk przyrodniczych oraz innych zasobów przyrody i jej składników, a także kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody.

Cele ochrony przyrody realizowane są przez uwzględnianie wymagań ochrony przyrody w polityce ekologicznej państwa, programach ochrony środowiska przyjmowanych przez organy jednostek samorządu terytorialnego, strategiach rozwoju województw, wojewódzkich i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego gmin, a także poprzez obejmowanie zasobów przyrody i jej składników formami ochrony przewidywanymi ustawą lub przepisami szczególnymi, dla których są opracowywane i wykonywane plany ochrony.

Według ustawy o ochronie przyrody główne formy ochrony obszarowej to: parki narodowe, rezerваты przyrody, parki krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu oraz obszary Natura 2000.

Park narodowy to obszar wyróżniający się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi, o powierzchni nie mniejszej niż 1000 ha, na którym ochronie podlega cała przyroda oraz walory krajobrazowe (art. 8.1); utworzony w celu zachowania różnorodności biologicznej, zasobów, tworów i składników przyrody nieożywionej i walorów krajobrazowych, przywrócenia właściwego stanu zasobów i składników przyrody oraz odtworzenia zniekształconych siedlisk przyrodniczych, siedlisk roślin, siedlisk zwierząt (art. 8.2). Parki narodowe zaczęto tworzyć w Polsce jeszcze przed II wojną światową (pieniński, białowieski, tatrzański), do 2007 r. powołano ich 23 i zajmują one około 1% powierzchni kraju.

W ramach podpisanych przez Polskę konwencji i porozumień międzynarodowych park narodowy może uzyskać status międzynarodowy, np. rezerwatu biosfery lub obszaru RAMSAR, albo chronionego obszaru przygranicznego, może też zostać wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury i Natury UNESCO.

Teren objęty ochroną jako rezerwat na podstawie o art. 13 ustawy musi zawierać obszary zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, siedliska zwierząt i siedliska grzybów oraz twory i składniki przyrody nieożywionej, wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi. Rezerwat jest formą obszarową, ale bez określenia minimalnej i maksymalnej powierzchni. Wokół rezerwatu przyrody może być utworzona otulina, zabezpieczająca jego obszar przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych (art. 13.2). Organem tworzącym i nadzorującym jest dla rezerwatu przyrody wojewoda i uznanie za rezerwat następuje w drodze jego rozporządzenia.

Najstarszym na ziemiach polskich obiektem o charakterze rezerwatu są „Cisy Staropolskie” im. Leona Wyczółkowskiego w Wierzchlesie, w dawnym zaborze pruskim. Daty objęcia ochroną nie da się ustalić, a pochodząca z 1827 r. notatka odnaleziona przez Hugona Conwentza mówi o „surowej ochronie” uroczyiska „Ziesbusch” w obecnym Nadleśnictwie Wierzchlas. Obecnie istnieje co najmniej 1368 rezerwatów (stan na 31 grudnia 2003 r.), zajmują one 0,51% powierzchni kraju. Spora liczba rezerwatów znajduje się na terenach objętych innymi formami ochrony (parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, leśne kompleksy promocyjne), kilka uzyskało dodatkowy status międzynarodowy, jednak w opinii specjalistów powinno to dotyczyć większej liczby obiektów, tak aby zajmowały one nie mniej niż 1–2% powierzchni kraju.

Parki krajobrazowe (PK) tworzone są w celu ochrony, zachowania i upowszechniania wartości przyrodniczych, historycznych i kulturowych w warunkach zrównoważonego rozwoju. Powoływane są rozporządzeniem wojewody (art. 16.3), po uzgodnieniu z właściwymi miejscowo organami jednostek samorządu terytorialnego. Parki krajobrazowe są zwykle stosunkowo dużymi obszarami, charakteryzującymi się znacznie zróżnicowanymi walorami przyrodniczymi oraz wybitnymi wartościami harmonijnie ukształtowanego krajobrazu kulturowego, a często także obecnością cennych pamiątek historii i zabytków kultury. Najwartościowsze fragmenty przyrody parków chronione są w rezerwatach przyrody.

PK jako całość ustępuje zwykle naturalnością przyrody parkom narodowym i rezerwatom przyrody, jednak przewyższa je często pod względem różnorodności gatunków flory i fauny oraz zbiorowisk roślinnych. Na terenie PK może być prowadzona racjonalna działalność gospodarcza, głównie leśna i rolnicza oraz związana z obsługą turystyki i rekreacji, ale również inna. W PK znajdują się skupiska ludzkich siedzib – wsie i miasteczka, a więc i różnego rodzaju obiekty gospodarcze, których funkcjonowanie musi uwzględniać ustalenia planu ochrony.

Głównym zadaniem PK jest utrzymywanie równowagi ekologicznej w ramach lokalnych systemów obszarów chronionych oraz systemu krajowego, dalszym – turystyka i rekreacja. W Polsce jest 124 PK (stan na 31 grudnia 2005 r.) o łącznej powierzchni ponad 2 585 427 ha, co stanowi ok. 8% powierzchni kraju (bez otulin). Docelowa liczba PK miała sięgnąć 150 i miały one stanowić ok. 10% powierzchni kraju. Dla parków narodowych, rezerwatów przyrody i parków krajobrazowych sporządza się i realizuje plan ochrony (art. 18.1).

Obszar chronionego krajobrazu obejmuje wyróżniające się krajobrazowo tereny o różnych typach ekosystemów. Służy zaspokajaniu potrzeb związanych z masową turystyką i wypoczynkiem albo ochroną lub odtwarzaniem korytarzy ekologicznych. Wyznaczenie OChK następuje rozporządzeniem wojewody. Według stanu na 31 grudnia 2002 r. w Polsce było 409 OChK o łącznej powierzchni ok. 7 349 000 ha, co stanowiło 23% powierzchni kraju.

Obszary Natura 2000 to nowa forma ochrony obszarowej. Polski rząd zgodnie z Traktatem Akcesyjnym podpisanym w 2003 r. w Atenach, zobowiązał się przedstawić Komisji Europejskiej listę proponowanych obszarów ochrony przyrody o znaczeniu europejskim, zwanych siecią Natura 2000. Obszary Natura 2000 to: (1) obszary specjalnej ochrony ptaków – obszary wyznaczone zgodnie z przepisami prawa Unii Europejskiej do ochrony populacji dziko występujących ptaków jednego lub wielu gatunków, w którego granicach ptaki mają korzystne warunki bytowania w ciągu całego życia, w dowolnym jego okresie oraz (2) specjalne obszary ochrony siedlisk – obszary wyznaczone, zgodnie z przepisami prawa Unii Europejskiej w celu trwałej ochrony siedlisk przyrodniczych lub populacji zagrożonych wyginięciem gatunków roślin bądź zwierząt lub w celu odtworzenia właściwego stanu ochrony siedlisk przyrodniczych lub właściwego stanu ochrony tych gatunków. Aby obszar został włączony do sieci, musi spełniać kryteria podane w (1) Dyrektywie 79/409/EWG w sprawie ochrony dzikich ptaków (tzw. Dyrektywie Ptasiej) oraz (2) Dyrektywie 92/43/EWG w sprawie ochrony siedlisk naturalnych oraz dzikiej fauny i flory (tzw. Dyrektywie Siedliskowej).

W maju 2004 r. polski minister środowiska w uzgodnieniu z Rządem Rzeczypospolitej Polskiej przesłał Komisji Europejskiej listę 184 proponowanych specjalnych obszarów ochrony siedlisk oraz 72 obszarów specjalnej ochrony ptaków. Według opinii ekspertów sieć Natura 2000 w Polsce w takim kształcie jest niekompletna. Propozycja uzupełnienia projektu sieci Natura 2000 przedstawiona przez organizacje pozarządowe zakłada, że zgodnie z obecnym stanem wiedzy część siedliskowa sieci Natura 2000 w Polsce powinna zawierać co najmniej 466 obszarów o łącznej powierzchni 32 468 km². Obszary te zajmowałyby 9,54% terytorium lądowego Polski. Tymczasem nadal obszary siedliskowe zgłoszone przez rząd zajmują zaledwie 4,2% terytorium lądowego Polski, co stawia nasz kraj na ostatnim miejscu wśród krajów członkowskich Unii Europejskiej.

Aby uzupełnić listę obszarów specjalnej ochrony ptaków, zgodnie z wymogami Dyrektywy Ptasiej, Polska powinna wyznaczyć dodatkowo 68 takich obszarów. Wówczas obszary te zajmowałyby 15% obszaru lądowego Polski (obecnie stanowią ok. 7%). Należy pamiętać, że obszary specjalnej ochrony ptaków częściowo pokrywają się z obszarami siedliskowymi. Ostateczną listę obszarów o znaczeniu wspólnotowym, które wejdą w skład sieci, ustala Komisja Europejska w porozumieniu z zainteresowanymi krajami.

Inne formy ochrony przyrody. Według art. 40, 41, 42 i 43 ustawy o ochronie przyrody, które mają chronić cenne obszary, to: pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne przyrody nieożywionej, użytki ekologiczne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe. W porozumieniu z sąsiednimi państwami mogą być wyznaczane przygraniczne obszary cenne pod względem przyrodniczym w celu ich wspólnej ochrony.

Jako szczególny rodzaj ochrony obszarowej mogą być pojmowane również: ogrody zoologiczne, botaniczne i arboreta, zabytkowe parki, zieleń terenów zurbanizowanych, Zielone Płuca Polski, leśne kompleksy promocyjne, sieci ekologiczne, nadanie międzynarodowego statusu cennym przyrodniczo polskim obszarom, strefowa ochrona gatunków, ostoje przyrody społeczne i prywatne.

Zagadnienia/pytania problemowe

- Teoretyczne podstawy powoływania obszarów chronionych a występujące w praktyce ograniczenia – poszukiwanie optymalnych rozwiązań.
- Obszary Natura 2000 – zalety i wady nowej formy ochrony obszarowej w Polsce.

Literatura polecana

- Europejska sieć ekologiczna Natura 2000.* Ministerstwo Środowiska, Warszawa. www.mos.gov.pl.
- Makomaska-Juchiewicz M., Perzanowska J., Tworek S. 2003. Rozdział 22. *Ochrona konserwatorska.* W: Andrzejewski R., Weigle A. (red.) *Różnorodność biologiczna Polski.* NFOŚ, Warszawa: 245–254.
- Natura 2000. Strona gromadząca materiały robocze do prac nad siecią Natura 2000 w Polsce, w ramach serwisu [www. Klubu Przyrodników.](http://www.KlubuPrzyrodników.pl) <http://eko.org.pl/lkp/n2k>
- Obszary chronione w Polsce.* Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 2001.
- Protected Areas and World Heritage Programme.* Document URL: http://www.unep-wcmc.org/protected_areas/index.html; Revision date: 11 January 2006. UNEP-WCMC
- Pullin A.S. 2004. *Biologiczne podstawy ochrony przyrody.* PWN, Warszawa.
- Sidło P.O., Błaszowska B., Chylarecki P. 2004. *Ostoje ptaków o randze europejskiej w Polsce.* UTOP, Warszawa.